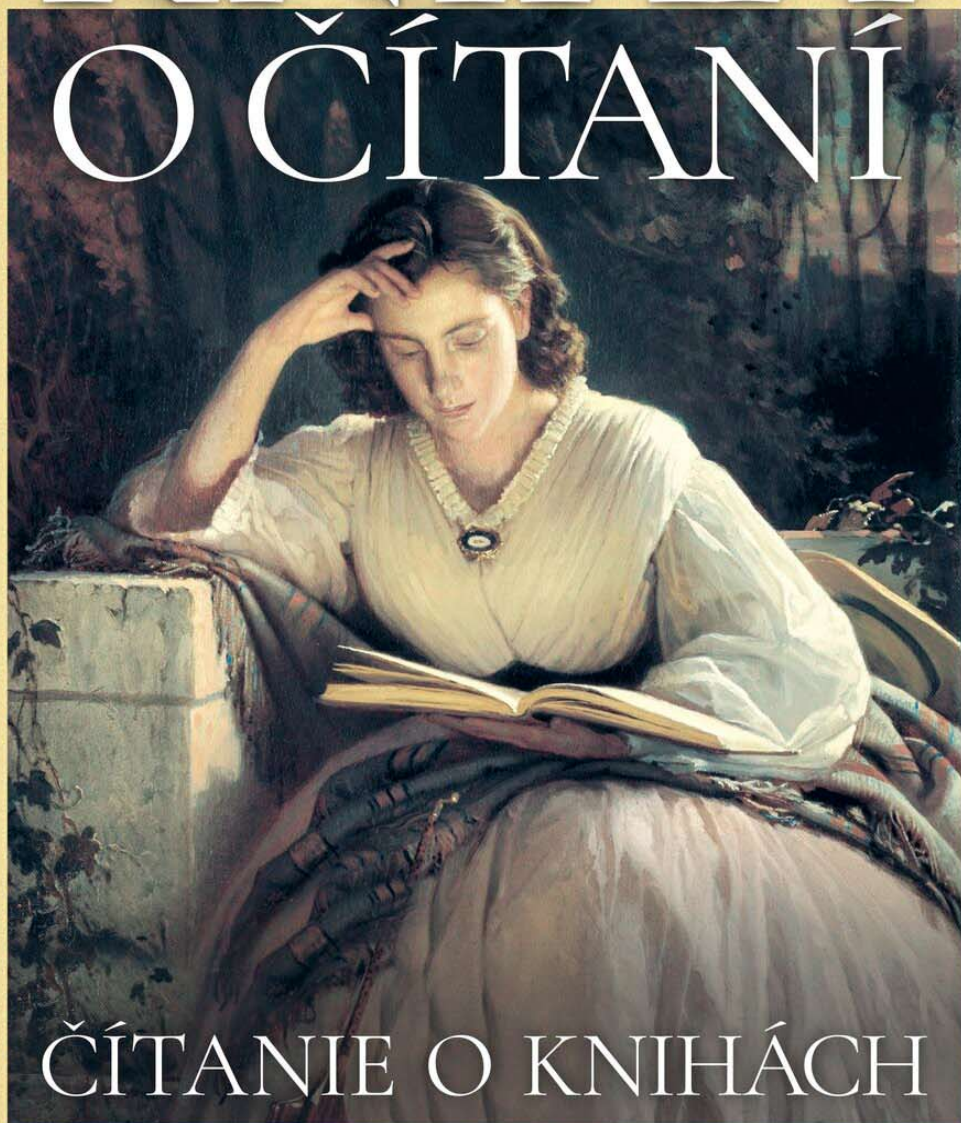

ROMAN HOLEC

KNIHA O ČÍTANÍ

ČÍTANIE O KNIHÁCH

MARENČIN PT

KNIHA O ČÍTANÍ,
ČÍTANIE O KNIHÁCH

ROMAN HOLEC

KNIHA O ČÍTANÍ,
ČÍTANIE O KNIHÁCH

(Kto, čo, kde a prečo čítal v „dlhom“ 19. storočí na Slovensku)

MARENČINPT

Táto práca vznikla v rámci projektu APVV-20-0526 *Politická socializácia na území Slovenska v rokoch 1848 – 1993* riešeného v Historickom ústave SAV, v.v.i. a v rámci projektu VEGA 1/0139/21 *Slovenský intelektuál na križovatke tradície a moderny* riešeného na FF UK.

Recenzenti: prof. dr. Peter Švorc, CSc.
dr. Ľudovít Hallon, DrSc.

© Roman Holec, 2022

© Historický ústav SAV

© Univerzita Komenského

© Marenčin PT, spol. s r. o., Bratislava, 2022

Jelenia 6, 811 05 Bratislava

marenčin@marenčin.sk www.marenčin.sk

Photo © Literárny archív SNK Martin, Všeruské múzeum A. S. Puškina Petrohrad, archív autora

Cover design © Júlia Čížová

Cover layout © Marenčin Media, 2022

Layout © Marta Blehová, 2022

970. publikácia

1. vydanie

ISBN 978-80-569-0849-5 (viaz.)

ISBN 978-80-569-0850-1 (ePDF)

ISBN 978-80-569-0851-8 (ePub)

„Číst jest všecka slova a průpovědi slušným hlasem hbitě a zřetelně vyslovovati.“

(Slabikář pro školy c. k. zemích. Praha 1801, a. 24 citované
podľa Činátla, Kamil: Čtenář – produkt osvícenské reformy
školství. Kuděj, 7 (2005), č. 1-2, s. 60)

Čítanie úvodov nepatrí k najobľúbenejším čitateľským zážitkom. Ako autor však viem, čo je úlohou úvodu, a ak nechcem čitateľa podvieť, už v úvode mu naznačím, čo všetko môže v tejto knihe hľadať i nájsť a čo v nej určite nenájde.

Hovorí sa, že kniha je najlepším priateľom človeka. Sprevádza každého z nás na jeho životnej ceste od času, keď sa naučil dešifrovať a skladať písmenká do slov až dovedy, kým ešte vládze čítať či aspoň počúvať čítajúceho. Pravda, dnes je kniha už len jedným z mnohých médií a nosičov informácií, je zatláčaná do úzadia, lebo čítať knihu si vyžaduje častokrát veľa námahy a času. Vynakladať námahu sa nám nechce, času nikdy nemáme nazvyš. Napriek tomu i dnes zostáva kniha pre mnohých neodmysliteľnou súčasťou dňa (i noci), ktorú by za nič iné nevymenili.

O týchto témach, a teda o rôznych knihách a ich vnímaní, o čítaní, čitateľoch a čítanom, o literárnej komunikácii budú jednotlivé kapitoly v tejto knihe. Hoci o kultúre čítania a interakcii medzi knihou a čitateľom existuje neúrekom bohatá teoretická literatúra, naschvál som rezignoval na rozsiahle teoretické úvahy. Nastolené témy sa zväčša budú pohybovať v tzv. dlhom 19. storočí, ktoré začína koncom 18. a končí začiatkom 20. storočia. Ale často sa vymedzené obdobie aj poriadne presiahne, lebo historický proces sa nezachína a nekončí v konkrétnom roku a vystrihnúť ho z kontextu je nemožné.

V každom prípade išlo o zlatý vek knihy, lebo tá nemala konkurenta vo vtedajšom mediálnom a informačnom svete.

Jednotlivé témy tejto knihy sú natlačené na malý slovenský svet, kde každý poznal každého a kde rôznych predsudkov bolo viac ako stránok v dvojdielnom románe. Išlo o svet, ktorý žil, niekedy živoril a predieral sa k 20. storočiu, v ktorom následne zažije obrovský vzostup. Pre ľudí v tejto knihe priam nepredstaviteľný, impozantný, ba doslova rozprávkový. Spolu s nimi si razila svoju víťaznú cestu i kniha. Prežívala s ľuďmi ich snahy, eufóriu, víťazstvá i porážky, ale i čierne obdobia dejín poznačené vojnami a totalitnými systémami.

V predvečer druhej polovice 20. storočia si kniha na Slovensku akoby kúpila lístok na húsenkovú dráhu. Obdobie trvalého vzostupu nahradil veľmi komplikovaný vývoj, ktorý vyústil do protirečivého víťazstva. Keď sa kniha v roku 1989 konečne s celou spoločnosťou oslobodila, nachádzala sa už v kritickom stave. A čím boli podmienky lepšie, tým horšie sa knihe darilo. Explózia kníh nemala paralelný vývoj v náraste čitateľov. Čím boli väčšie možnosti, tým viac sa tradičná kniha dostávala do úzadia. Konkurencia televízie, internetu a iných informačných médií zatláčala knihu stále viac do defenzívy, mladí ľudia prestávali čítať, prestávali rozumieť čítanému, celé generácie sa začínajú duchovne a esteticky ochudobňovať. Komiks či film, alebo počítačová hra na akúkoľvek tému nahrádzajú knihy, ktoré sa dostávajú spolu so svojimi vernými čitateľmi doslova do spoločenského skanzenu. Dožadujú sa ochrany, menšinového statusu a svojich práv, zatiaľ čo škola vymýšľa, ako zjednodušiť už čoraz jednoduchšie poznatky o literatúre. Na druhej strane návrat k zvukom a obrázkom je návratom k časom pred modernejšieho tlačeného slova a je rovnako prirodzený (hoci nie lepší) ako dnešné čítanie, veď využíva dávne ľudské predispozície.

Aký význam môže mať čítanie kníh a aké dôsledky ich ignorácia? Aké návody môže dať kniha a aké funkcie viesť do života? Závislosť čítania a bohatosti slovnej zásoby je dokázaná nielen exaktne a vedecky, ale má i svoju ľahko pochopiteľnú logiku. Táto skutočnosť je významná predovšetkým pre detských čitateľov. Poznanie, vzdelanie, fantázia, zážitky, emócie, aktivita – to sú len najhlavnejšie benefity, ktoré človek, a mladý zvlášť, získava pravidelným čítaním. Elena Maróthy-Šoltésová to už v roku 1898

vystihla nasledovne: „Potreba i spotreba čítania rastie z roka na rok i v najnižších vrstvách ľudí, a síce nielen u národov vo vzdelanosti pokročilých, lež i u tých, ktoré sú ešte len v začiatkoch svojho vzdelanostného rozbehu. A táto chuť do čítania je potešiteľná, lebo je znakom duševnej životaschopnosti; ale veľmi dôležitá vec je, aby sa jej vyhovelo zdravým, záživným pokrmom, žeby duševný vzrast bol zdarný.“¹

Úvahy v tejto knihe budú reagovať na historický kontext a v čítaní kníh, ako aj v ich vnímaní, budem vidieť predovšetkým historické dôvody a pozadie. Nakoniec som historikom a nebudem sa tváriť ako niekto iný. Výsledky literárnohistorickej vedy tak pre mňa zostanú len pomocným prostriedkom na to, aby výsledný obraz nadobudol komplexnejší charakter.

Ak čitateľ nadobudne dojem, že hovorím stále o tých istých ľuďoch, najmä o tých istých ženách (napríklad úplne nám chýbajú informácie od katolíckych žien a o katolíckych ženách, pričom tie tvorili tri štvrtiny ženskej „verejnosti“!), nebude vôbec ďaleko od pravdy. Pramenná základňa, ktorú máme k dispozícii, je veľmi obmedzená a jednostranná. Zanechali nám ju, aj to len minimalisticky, vtedajšie národne uvedomelé elity či vtedajšia inteligencia, lebo len tí mohli mať potrebu vyjadrovať sa o čítaní a len pre nich tvorilo pevnú súčasť života. Analyzovanú literárnu komunikáciu teda nemožno považovať za dostatočne reprezentatívnu, hoci istú mieru poznatkov nám nepochybne poskytne.

Zopár technických poznámok: Nepovažoval som za potrebné zahlcovať stránky knihy poznámkovým aparátom. Preto poznámky predovšetkým zakotvujú citáty do konkrétneho dobového prameňa. Ak je v citátoch text v hranatej zátvorke, ide o moje vysvetlenie či doplnenie. Mená ľudí píšem v knihe tak, ako by sa písali oni sami, nie podľa pravidiel, ktoré sa menia a zohľadňujú nehistorické kontexty. Ak sa veľmi svojské pravidlá písania vlastných mien týkajú hlavne Maďarov, už to prinajmenšom vysvetľuje jeden z uvedených kontextov, ktoré sú pre historika neprijateľné.

Knihu venujem všetkým vydavateľom, knihovedcom, pracovníkom knižníc, autorom všetkých dobrých kníh a v neposlednej miere aj ich čitateľom. Tvoríme menšinovú komunitu a hoci menšinám sa nikde nežije dobre, pevne verím, že táto „menšina“ nie je a nebude vystavená žiadnym asimilačným tlakom zo strany „väčšiny“ a vystačí si vo vlastných duchovných

rámcoch. A ak sa nožnice medzi oboma skupinami budú stále len zväčšovať, bude to problém „väčšiny“, nie náš.

Táto kniha vznikala v atmosfére celosvetovej pandémie, ktorá priala mimoriadne čítaniu a ktorá, žiaľ, nechtiac rehabilitovala i tie najsmelšie predstavy autorov sci-fi literatúry. Niekedy akoby sme sa pomaly (či rýchlo) rútili do kontextov postapokalyptického thrilleru Dmitrija Gluchovského *Metro 2033* a jeho pokračovaní. Je najvhodnejší čas na renesanciu knihy a fenoménu čítania. Keď sa ulice stávajú čoraz nebezpečnejšími a vírus číha už za vchodovými dverami, je kniha tým najlepším zážitkom bez toho, aby nás tie zážitky niekto nútil reálne prežívať.

Knihy si však nezaslúži, aby sa rozmach čítania pripisoval situácii, v ktorej sa ľudia nachádzajú. Na druhej strane to inak ani byť nemôže, proces čítania nebol nikdy izolovaný od vonkajšieho života a ak sa čítalo potajomky, tak práve preto, že vonkajšie okolnosti boli proti tomu. Po epidémii (ak vôbec k takémuto stavu dospejeme) prídu očividne ďalšie civilizačné i ekologické hrozby a čítanie akoby práve z nich mohlo profitovať.

A že čítanie nakoniec vedie aj k písaniu a že mnohí majú ambíciu podeliť sa o svoje poznatky a úvahy, o tom nakoniec svedčí a vypovedá aj táto kniha, ktorej úvod si, milý čitateľ, práve dočítal. Bude to kniha o knihách a čítanie o čítaní. Želám všetkým budúcim vášnivým čitateľom zosobnených v mojich vnučkách Lucke a Lenke a vnukoch Miškovi a Dankovi, aby v knihách našli poučenie a prežili vďaka nim nielen svoj, ale i stovky ďalších krásnych životov. Lebo to je privilegium každého „hltáča“ kníh.

I. KNIHA A ČLOVEK

**„Sú aj horšie zločiny ako pálenie kníh.
Jeden z nich je nečítať ich“**

(Joseph Brodsky)

Čítanie je hlboko intelektuálnou činnosťou. Nestačí len vedieť čítať, musíte aj cítiť potrebu vykonávať takúto aktivitu. Nestačí len čítať, musíte nad textom aj rozmýšľať, musíte si ho dešifrovať, čo nazývame literárnou komunikáciou. Zakódovanú informáciu v texte si každý subjekt, každá doba, každé prostredie rozšifruje inak, má vlastnú čitateľskú recepciu, teda prijímanie. Ide o viacrozmerne aktívny vzťah. A nakoniec sa dešifrovaný text dokáže tvorivo premeniť vo vnútri čitateľa na novú pretransformovanú a intelektuálne prežitú podobu, špecifickú pre každé individuum a jeho konkrétne kontexty. Preto môže človek čítať dobrú knihu viackrát a vždy pri nej prežíva čosi iné, vždy si predstavuje veci inak. Čítanie nie je ako počúvanie hudby, čítanie je robenie hudby.² To je najvyššia forma čítania, ktorú nedosahuje každý. Mnohí si vystačia s pochopením textu a jeho deja.

Ak vás text zaujme, rozosmeje alebo poučí, máte z neho dobrý pocit, estetický zážitok alebo intelektuálnu výzvu. Ak vás text rozčúli alebo pohorší, potrebujete niečo povedať alebo napísať a takýmto spôsobom naň reagovať. To je dobré, lebo potom má historik dostatočné množstvo látky na analýzy a ilustrácie. Ak sa niekomu bude preto zdať, že sa v texte pracuje len s rozčúlenými a pohoršenými čitateľmi, bude to skutočne pravda. Spokojný a poučený čitateľ totiž nemal vôbec naliehavý pocit deliť sa o svoje pozitívne emócie.

Čítanie malo a má v každom prípade emocionálne, estetické, politické, poznávacie a sociálno-kultúrne aspekty. Ide však z hľadiska ľudských dejín o veľmi mladú záležitosť. Ak si historický príbeh človeka vtesnáme do jed-

ného roka, tak moment, keď sa objavilo písmo, spadá na 20. december!³ A to ešte čítanie bolo po stáročia výsadou len privilegovaných...

V stredoveku bolo čítanie záležitosťou mníchov a kláštorov. Prvé renesančné univerzity znamenali zvrät vo vývoji európskej vzdelanosti, zaslúžili sa o jej laicizáciu a vytvorili širšie vzdelanecké vrstvy, pre ktoré bolo čítanie a písanie každodennou nutnosťou. Gutenbergov vynález kníhtlače zvýšil produkciu kníh a umožnil väčší prístup širokých vrstiev obyvateľstva k vzdelanosti. Zjednodušovalo sa písmo, vznikali knižnice, narastala pestrosť ponuky pre čitateľov...

Čitateľ sa stal v masovom meradle produktom až osvietenského školstva, najmä jeho pravidelnej školskej dochádzky. Pravda, o jej pravidelnosti a rovnako o dochádzke by sa dalo v slovenských podmienkach dlho diskutovať (aj v Čechách chodilo v roku 1786 do školy necelých 60 % detí), ale vývoj bol nasmerovaný tým najsprávnejším spôsobom a demokratizácia základného vzdelania sprístupnila knihy stále viacerým ľuďom a vytvorila predpoklady pre zrod masového čitateľa. Postupne sa sformovala čitateľská verejnosť a z nej sa utvoril významný sociálno-kultúrny fenomén. Niekedy sa nie najpresnejšie hovorí o čitateľskej revolúcii. Treba vidieť, že išlo o dlhodobý proces s prevládajúcim mestským charakterom. Mestá boli centrami vzdelanosti, kultúry, školstva... A keďže miest v slovenských podmienkach nebolo veľa alebo boli len malé, „revolúcia“ mala ešte pomalší a protirečivejší charakter.

V jednotlivých krajinách prudko narastala gramotnosť, vznikali súkromné i verejné knižnice. Čítanie sa vnímalo ako nástroj vzdelanosti, boja proti poverám, ale i prostriedok šírenia Biblie a rôznych ideológií; čítanie bolo potrebné na kultivovanie národných jazykov, ba objavovalo sa aj čítanie mimo akejkoľvek spoločenskej kontroly, čím kráčal ruka v ruke rozvoj cenzúry a ideologické predpisovanie (predovšetkým pre mládež), čo je na čítanie vhodné a čo škodlivé a kde ležia hranice vkusu. Zo skutočnosti, že technický pokrok rozširoval ponuku, kvalitu i rýchlosť tlače, totiž nevyplývalo, že to bolo priamo úmerné aj kvalite tlačených textov. Explózia tlačeného slova bola dôsledkom toho, že knihu si mohol napísať a vydať každý, na čom vôbec nič nezmenil ani dnešok. Čítanie sa stávalo prostriedkom k naplneniu istých sociálnych noriem, ale i významnou voľnočasovou aktivitou,

pre mnohých nepochybne i konzumom. Vydávanie kníh zase zárobkom. V rámci neho existovala určite aj ilegálna ponuka kníhkupcov a čitateľských kabinetov, ktorú tvorili rôzni netolerovaní osvietenci, pornografi a ďalší, akýsi čitateľský underground. Svedčili o tom cenzúrne záznamy z policajných prehliadok čitární a rovnako súpisy knižných pozostalostí. O čo viac sa šírilo tzv. nekontrolované čítanie, o to viac sa štát snažil držať veci viac alebo menej pod kontrolou. Niekedy to tvorilo jednu z jeho hlavných úloh, štát tak chránil seba i obyvateľov (aspoň si to myslel).

Nečudo preto, že rastúce množstvo kníh nútilo štát a cirkev (čo bolo neraz takmer jedno, inokedy tvorila cirkev štát v štáte) siahať po kontrole tlačeneho slova. 16. storočie sa ako obdobie reformácie stalo predohrou k stále sofistikovanejším metódam kontroly a zákazov. Od roku 1559 existoval oficiálny zoznam kníh zakazovaných katolíckou cirkvou a pod názvom *Index Librorum Prohibitorum* sa po stáročia neustále aktualizoval. Nájdeme v ňom viaceré známe mená, napríklad z roku 1764 latinské právnické dielo riaditeľa viedenskej Dvorskej knižnice Adama Františka Kollára, ktorý v ňom volal po zdanení uhorskej šľachty a cirkevných hodnostárov. Revolúcia vo Francúzsku strach pred nebezpečnými knihami a myšlienkami ešte umocnila.⁴

Významným nástrojom preventívnej cenzúry sa stala v 18. storočí aprobácia, čo znamenalo, že každý text sa musel pred vydaním skontrolovať a schváliť príslušným kompetentným úradom. Po vytlačení knihu posielali ešte na revíziu Kráľovskej miestodržiteľskej rade do Viedne.⁵ Hľadali revolučné, protikatolícke, ale i erotické, ba pornografické texty. Neraz sa za otvoreným zobrazovaním sexuality sledovali rôzne štát ohrozujúce politické postoje. Vraj sa tak kazila morálka i myslenie ľudí súčasne. Ako škodlivé sa vnímali príbehy o láske, ktoré viedli údajne k hriechu a smilstvu. Označovali sa ako romány.

Kniha sa stávala arénou morálnych a ideologických stretov, ako aj rôznych politických zámerov. Čítaním sa štát i ambiciózni jednotlivci snažili ovplyvňovať verejnú mienku. Ako adresáta si predstavovali ideálneho a premýšľajúceho čitateľa, nositeľa prevládajúceho čitateľského vkusu, teda masu ľudí, ktorých mali knihy poučiť, vzdeláť a zmeniť ich životný štýl. O tom bude hovoriť viac nasledujúca kapitola. To všetko však nevyklučovalo, že stále

veľké časti obyvateľstva zostávali mimo kníh, čitateľských návykov a potrieb. Osvietenský čitateľ nebol ani zďaleka identický s tým neskorším, nehovoriac už o dnešných čitateľských stratégiách, čím rozumieme úplne odlišné dekódovanie textu, porozumenie slovám a ich zmyslu.

V porovnaní so súčasnosťou bolo v 19. storočí postavenie knihy úplne iné. Čítanie tvorilo jednu z činností, ktoré malo veľmi diferencovanú podobu. Jednak nečítali ani zďaleka všetci. Malá časť spoločnosti, presnejšie jej intelektuálne elity, vnímala čítanie ako veľmi dôležitú súčasť svojho profesionálneho i osobného života. Na druhej strane boli ľudia, pre ktorých bolo čítanie skôr sviatočnou záležitosťou. Pre mnohých z mentálnych a existenčných dôvodov nemohlo byť jednoducho súčasťou ich života. Prostredie a sociálna zaradenosť človeka oveľa viac rozhodovali o tom, či bude a čo bude čítať. Pre ženskú polovicu populácie nebolo čítanie vôbec samozrejmosťou.

Na otázku, koľkí mali v 19. storočí potrebu čítať a koľkí skutočne čítali, existuje viacero protirečivých dobových odpovedí. Väčšinou sa pohybujú v rámci príkladu s poloplným a poloprázdny pohárom a podľa toho, s čím sa daný stav porovnával. Na jednej strane sa podľa nákladov a knižného trhu, „vďaka“ malým mestským centrom, rurálnemu obyvateľstvu a biednemu stavu školstva určite čítalo málo, na druhej strane všetky ukazovatele vykazovali nárast. Ak si aj ľudia radi čosi prečítali, tradične za to neradi platili. Ďalší poznatok doby: bolo treba viesť ľudí k čítaniu a čitateľským návykom, rovnako „vychovávať“ ich, čo a ako čítať – to všetko boli dlhodobé a doslova generačné, stále priam osvietenské úlohy.

Špecifické okolnosti 19. storočia spôsobovali, že mnohí autori, mnohé témy i konkrétne diela zostávali z národných, sociálnych, morálnych i politických dôvodov zakázané a tabu. Ďalší autori boli od začiatku stigmatizovaní tým, že boli Rusi, Maďari, Nemci, jednoducho buď tí apriori dobrí, alebo tí apriori zlí. Knihy boli politikou, mali (mali mať) národnú funkciu, a tak „v storočí nacionalizmu“ autor a jeho národnosť už dopredu predznamenávali hodnotenie.

Navyše sme ešte nehovorili o veľkej skupine obyvateľstva, ktorá ani čítať nevedela. Podľa štatistiky z roku 1870 boli na Slovensku župy, kde vyše 60 % obyvateľstva nad 6 rokov nevedelo čítať ani písať (Šarišská, Zemplínska, Trenčianska župa). V ostatných župách sa podiel tohto obyvateľstva udával